
SLOBODAN CANIĆ

MISAO FERDINANDA DE SOSIRA

1.

Dva autora različitih teorijskih opredeljenja upustila su se u kritičko ispitivanje ne samo dela već, možda i pre svega, dosadašnjeg tumačenja misaone zaostavštine u pravom smislu reči sada čuvenog profesora lingvistike, koji je malo napisao i još manje pružio na uvid naučnoj javnosti.

Džonatan Kaler (Jonathan Culler) polazi obuhvatnije, uvrstivši Sosira, s obzirom na doprinos modernoj misli i shvatanju čoveka, društvenim naukama uopšte, lingvistici, semiologiji i strukturalizmu, u velike mislioce koji su obeležili savremenu epohu. Pošto je ukratko podsetio na život Sosira i nastanak knjige *Kurs opšte lingvistike*, autor izlaže njegovu teoriju, gde se jezik smatra sistemom znakova. Središnju činjenicu jezika, lingvistički znak, čini jedinstvo oblika-označavajućeg i ideje-označenog, koji postoje isključivo kao njegovi sačinioči, donoseći mu bitnu odliku-proizvoljnost, jer, s retkim izuzecima, između njih ne postoji prirodna ili neizbežna veza¹⁾. Budući da su označeno i označavajuće proizvoljni i relacionalni, pojmovi ne zadržavaju trajna značenja, te jezik ne predstavlja prostu nomenklaturu, već stvara sopstvene označavajuće iz kontinuuma zvuka, i različite označene, organizujući svet u koncepte i kategorije. Isto tako, označeni, menjajući se

^{*)} (Jonathan Culler: *Saussure*, Fontana/Collins, Glasgow, 1976; Louis-Jean Calvet: *Pour et contre Saussure*, Payot, Paris, 1975).

¹⁾ Ovde se ne možemo baviti problemom prevodenja pojedinih termina niti opterećivati upućivanjem na izvorne oblike. Opredelili smo se za češće upotrebljavane izraze ili njihovo doslovno i po zvuku najpribližnije prenošenje. Za šira objašnjenja preporučujemo radove R. Bugarskog, zatim prevode Barta, Sosira, Comskog, Jakobsona, sa predgovorima.

od jednog stanja jezika do drugog, ne nose sobom večna svojstva niti obuhvataju zauvek utvrđene pojmove i bivaju određeni tek prema drugim članovima istog sistema. Stoga lingvističku jedinicu uspostavljamo u odnosima koje kao oblik ima s drugim jedinicama.

Autor dalje pokazuje da iz problema identiteta u lingvistici i proizvoljne prirode znaka Sosir izvodi razlikovanje jezika kao sistema i govora kao ostvarenja, sa strateškom funkcijom izdvajanja predmeta lingvističkog istraživanja. Ovo razlikovanje upućuje na stvaranje fonetike, koja proučava zvuk u govoru sa fizičke strane i fonologije, koju zanimaju jedinice označavajućeg unutar lingvističkog sistema. Pripadnost lingvističkom činu ili samom sistemu proizvodi suprotnost između izgovora, jedinice govora i rečenice, jedinice jezika, iz čega se pak otkrivaju dve posebne vrste smisla lingvističke jedinice — njena vrednost, obeležena ishodom opozicija koje je definišu unutar sistema i značenje, kontekstualno ispoljavanje u izgovaranju.

Važnu posledicu proizvoljnosti znaka, po Kaleru, predstavlja i razlika između sinhronije, proučavanja lingvističkog sistema u datom stanju, nezavisno od vremena, i dijahronije, proučavanja njegove evolucije u vremenu. Promenljivost znaka, objašnjava autor, otkriva duboku istorijsku prirodu jezika, ali, naizgled paradoksalno, zahteva upravo aistorijsku analizu. U određivanju elemenata jezika neophodno je usmeriti se na odnose sinhroničnog stanja, jer su za njegovu analizu irelevantne dijahrone ili istorijske činjenice. To ne znači da jezik postoji kao serija potpuno homogenih sinhroničnih stanja — to je metodološka fikcija, što su takođe i tvrdnje o istorijskoj evoluciji jezika. Dijahronični identitet zavisi od serije sinhroničnih identiteta. Sinhronični i dijahronični aspekti su datosti iz dva različita poretka, gde je nemoguća panhronična sinteza. Promene nemaju teleološki karakter i potiču iz govora kao deo nezavisnog evolucionog procesa kome se lingvistički sistem prilagođava. Sa gledišta ovog sistema za Sosira su, po autoru, značajne sinhronične činjenice i opozicije, pošto dijahronična perspektiva razmatra individualne srodnosti koje se identifikuju tek kao ishod sinhronične analize. Stoga objašnjenje u lingvistici nije uzročno, već strukturalno.

Na pravcu Sosirove analize, za koga jezik čini oblik a ne supstancu, naglašava Kaler, baveći se sličnostima i razlikama pronalazimo dva osnovna tipa odnosa: sintagmatski se izražavaju unutar sekvence i određuju mogućnosti kombinovanja, a paradigmatski (kod Sosira asocijativni) predstavljaju opozicije između međusobno zamenjivi-

vih elemenata. Ovi odnosi se održavaju kako kod fonema tako i u morfologiji i sintaksi. Kaler ovde ukazuje na Sosirovu tvrdnju u kojoj se najupečatljivije ogleda strukturalističko shvaćanje jezika, naime da se čitav lingvistički sistem može objasniti pomoću teorije sintagmatskih i paradigmatičkih odnosa i da su u tom smislu sve sinhronične činjenice u biti identične. A kroz jezik analiziramo i društvene činjenice, pošto se bavimo društvenom upotrebom materijalnih objekata.

Mada utvrđuje da Sosir nije posvećivao posebnu pažnju lingvistici pre početka XIX veka, Kaler ovu ukratko prikazuje, polazeći od gledišta da se upravo u razvijanju njenih napuštenih načela i ishodišta Sosir suprotstavlja lingvistici svoga doba. Odbacivanje veze između misli i jezika izazvalo je prestanak zanimanja za reč kao znak ili predstavu. Međutim, Sosir se dijalektički vraća idejama osamnaestog veka, problemu znaka, izbegavajući atomističke pogreške, i proučavanju odnosa između misli i jezika, no uvek u drukčijem metodološkom kontekstu.

Posle 1800. godine, navodi Kaler, Sosir razlikuje dve etape lingvističkih istraživanja — uporednu filologiju ili uporednu gramatiku, sa otkrićem sanskrita, a onda i njeno istorijsko usmeravanje. Sosir zamera uporednim gramatičarima — koji su, prenaglašavajući uporedni metod, mešali sinhroničnu i dijahroničnu perspektivu — što nisu pokušali da odrede prirodu objekta koji istražuju i što se nisu upitali o značaju odnosa koje su otkrili. Stvarno proučavanje jezika za Sosira, nastavlja autor, otpočinje 1870-tih godina i kasnije, kada mu mladogramatičari otkrivanjem opšteg važenja glasovnih zakona pružaju osnovu da apsolutnu prirodu promene zvuka vidi kao posledicu proizvoljnosti znaka. Ali, ostajući u istorijskoj perspektivi i propuštajući da se bave znakom, mladogramatičari se nisu upustili u pitanje prirode jezika, njegovih individualnih oblika, i u metodološke aspekte sinhroničnog i dijahroničnog identiteta. Sosir se iznova okreće konceptu predstavljanja zasnovanog na diskontinuitetu, jer značenja postoje samo stoga što postoje razlike u značenju.

Kaler se ne zadovoljava time da značaj Sosirovih ideja ograniči unutar polja lingvistike. Po njemu je Sosir, uz Dirkema i Frojda, dao revolucionarni doprinos društvenim naukama, menjajući globalni pristup i način objašnjenja. Ovaj teorijski stav, naglašavajući značenja koja diferenciraju objekte i akcije u društvu, tako da se i individualno iskustvo razume proučavanjem normi što ga omogućuju, predlaže pomenje sa istorijskog i uzročnog na strukturalno

objašnjenje. Umesto shvatanja uzročnosti na istorijskom modelu, istorijski ishodi se posmatraju kao uslov i dato stanje.

Procenjujući njegov uticaj na modernu lingvistik, Kaler ističe da Sosir pruža opštu usmerenost i doprinosi stvaranju koncepata čije je korišćenje obeležilo ovu nauku.

Kaler posebno poglavlje posvećuje doprinosu Sosira uspostavljanju semiologije i njenim istraživačkim mogućnostima, pri čemu ovaj osnovni model pruža upravo lingvistika. S obzirom na predmet ispitivanja, semiologija uključuje mnoge humane i društveno-naučne discipline. Bitno je, po Kaleru, prihvatiti podelu znakova na sliku, gde se očituje stvarna sličnost između označenog i označavajućeg; indeks, gde je odnos između njih uzročan; pa znak u pravom smislu, gde je ovaj odnos proizvoljan, što ga čini predmetom semiologije. Otuda ona proučava, prvo, sisteme znakova koji se koriste u neposrednom opštenju, uključujući kodove za prenošenje poruka na postojećem prirodnom jeziku, kao i specijalne kodove za informacije izvan prirodnih jezika. Ovde su znakovi konvencionalni, zasnovani na izričitim kodovima, namenjenim nedvosmislenoj komunikaciji. Znatno su složeniji, na drugom području, sistemi otvorenih i višesmislenih kodova, kao u književnosti; treće obuhvata visoko kodifikovanu društvenu praksu (rituali, etikecija), a posebno područje čine i naučne discipline kao sistemi, pri čemu je za semiologa sasvim irelevantno pitanje istinitosti tvrdnji ovih sistema.

Ukazujući na opseg semiološke analize, od putokaza do književnih dela, autor pokušava da objasni čuveni Sosirov poduhvat sa anagramima, zamerajući mu neodlučnost i nedoslednost pred stramputicama logocentrizma. On se uopšte u prikazu Sosirovih ideja često vraća nekim njihovim protivrečjima — odredbi govora i jezika, isključivanju rečenice iz lingvističkog sistema, prvenstvu govornog jezika — i u njima izraženim nedoradenostima, ali uz napor da se potvrde sadržane vrednosti i odstrane pogrešna tumačenja, proglašavajući „galilejevskim otkrićem” Sosirovo shvatanje društvenog života i kulture kao serije sistema znakova koji se mogu analizirati na osnovu lingvističkog modela.

2.

Luj-Žan Kalve (Louis Jean Calvet) kritički preispituje upravo takav pristup Sosiru, s verom u mogućnosti analize koju je podsticao. Kalve mu se vraća kako zbog potrebe da izvrši materijalističku kritiku strukturalne lingvistike,

tako i usled vlastitih istraživanja koja su ga navela na poduhvat sa anagramima. Ovaj mislilac, po njemu, doprinosi začetku i lingvistike koja nalaže radikalnu kritiku (izbor jezika naspram govora, suprotstavljanje sinhronije i dijahronije, ograničavajuće odredbe znaka u smislu označavajućeg i označenog) i jednog preokreta u sagledavanju jezičkih činjenica (anagrami), čije se posledice tek naziru. Otuda, „protiv Sosira” predstavlja suprotstavljanje strukturalnoj lingvistici, zašloj u čorsokak pred raznolikošću jezičkih činjenica, a „za Sosira” označava konkretna istraživanja govora, umesto jezika.

Kalve, uz postojeće radove, ne nalazi svrhu u ponovnom prikazivanju teza iz *Kursa opšte lingvistike*. Njega prevashodno zanima nastajanje ovog „biblijskog” štiva i problemi vezani za njegovo čitanje. Prvi je što knjiga ne sledi plan samog kursa predavanja, jer bi inače trebalo poći od pojma vrednosti, nastaviti s jezičkom činjenicom, da bi se, preko proizvoljnosti znaka, izašlo na razlikovanje jezika i govora. Priredi-vači se ne drže ovog redosleda, rukovođeni zamislju zasnivanja samosvojnosti lingvistike, dok se Sosir zanima za druge nauke i, šta-više, takode im daje pravo na bavljenje jezikom. Tako se pogrešna predstava o njegovom teorijskom stanovištu prenela pokoljenjima i prihvatila u stvaranju opšte lingvistike. Drugi problem se, za autora, nalazi u neujednačenosti izvora. On, upoređujući tekst *Kursa* i beleške studenata, ukazuje na razlike u konceptu proizvoljnosti i naknadno unošenje termina označenog i označavajućeg. Treći problem nisu očite greške koliko iskrivljavanje na polju terminologije, koja Kalve ilustruje nalgašavajući njihovu teorijsku značajnost, jer su time uneta stanovišta na kojima se kasnije razvijala lingvistika, sa zaključkom da se Sosir ne može ozbiljno proučavati bez konsultovanja određenih kritičkih izdanja (De Mauro, Engler, Godel).

Međutim, za autora se Sosirova istraživanja anagrama danas pojavljuju u novom svetlu, uvodeći vezu jezika i nesvesnog, lingvistike i psihoanalize. Stoga se Kalve upravlja prema stvarnoj misli Sosira između *Kursa* i ovih istraživanja, smatrajući da se ona krije u njegovom odnosu prema opštoj lingvistici. Tumačenjem Sosirovog bavljenja jezicima, a ne jezikom, on nas vodi pretpostavci njegovog obraćanja opštoj lingvistici — od čega su drugi knjigu priredili — samo u potrazi za neophodnim analitičkim instrumentom istraživanja, te je opravdano govoriti o nesaglasnosti „biblijske” verzije *Kursa* i stvarnih zamisli predavača. A upravo je ova knjiga obeležila dalji razvoj lingvistike i pružila osnovu za nastanak strukturalizma. S namerom

da obezbedi samosvojnost ovoj nauci, strukturalizam u lingvistici postaje neistoričan i reakcionaran primećuje Kalve, pošto odbacuje društvenu i psihološku uslovljenost jezika, sa očiglednim ideološkim ishodištem.

Bila strukturalna ili generativna, ovakva lingvistika, obrazlaže Kalve svoju kritiku, baveći se arhitekturom jezika, osiromašuje i ne objašnjava lingvističko ostvarenje, odvajajući ga od društvenog okruženja i datosti trenutka. Kalve predlaže dva osnovna pravca njene kritike: prvi, prihvatajući njenu zatvorenost u sebe, obelodanjuje neuspehe pred bogatstvom činjenica, usled svođenja na modele ili isključivanja društvenog i psihološkog subjekta a drugi, sa stanovišta prevashodne društvenosti lingvističkog čina, razotkriva njenu monološku usmerenost, izvedenu iz suprotstavljanja jezika i govora, tako da se ona, prema autoru, bavi jezikom, dok se njene činjenice nalaze u govoru. Pružala ona odgovore pomoću strukture ili kompetencije, zaboravljala društvo ili psihološku i društvenu uslovljenost, utvrđuje Kalve, njena ograničenja su očigledna u odricanju spoljašnjih okolnosti i ogoljavanju do pukog modela samoj sebi okrenute lingvistike.

Prema autoru Sosir se nije ozbiljno zanimao za semiologiju koliko za lingvistički znak, ali je baš njegova teorija znaka, na osnovi koncepta proizvoljnosti, izvan društvene prakse, uticala na semiologiju. Stoga njegova postavka o jeziku kao sistemu znakova i društvenoj činjenici nije protivrečna utoliko što proizlazi iz idealistički shvaćenog društva, pa se kritika njegove teorije znaka istovremeno preobraća u kritiku sociologije koju podrazumeva. Za autora rešenje je u razvijanju marksističke teorije znaka, a semiologija sosirovske inspiracije kretala se upravo u obrnutom pravcu. Sadašnje suprotstavljanje semiologije komunikacije semiologiji značenja zasniva se na stavu svesnog i dobrovoljnog opštenja, gde se gubi obeležje efektivnog komunikacionog čina, te jezik za lingviste preuzima informaciju u matematičkom smislu, premeštajući se sa komunikacije na kodove. Sosirovska lingvistika ostaje lingvistika koda i jezika, dok je bitno ustanoviti lingvistiku govora ili komunikacije u njenom društvenom smislu. Kalve ukazuje na mogućnost dijalektičkog povezivanja semiologije komunikacije i značenja, odnosno semiologije suprotstavljene sosirovskom sagledavanju znaka, koja uzima u obzir i denotativne i konotativne aspekte svoga predmeta. Ona krči prolaz društvenoj analizi znakova. Prihvatajući predloge Barta i Vološinova, Kalve se opredeljuje za stav da je znak utonuo u komunikacionu praksu prožetu ideologijom. Prisustvo ideologije u svakoj lingvističkoj činjenici i semantičkom

činu zahteva preispitivanje celokupnog deskriptivnog aparata lingvistike i semiologije.

Puteve ovog preispitivanja Kalve nalazi kod Vološinova, koji je, po njemu, izvršio kritiku strukturalne i generativne lingvistike pre nego što su i nastale, mada se u savremenoj lingvistici — uočljiv je primer Bazila Bernstajna — i dalje zanemaruje sociološko posredništvo. No, Kalve, naglašava da i psihoanalitička istraživanja vode negaciji kôda i razlamanju sintakse i označavajućih, razotkrivajući lingvistička ponašanja koja se nalaze izvan tradicionalno opisanih jedinica. Upravo se tu, po autoru, iznova pojavljuju Sosirova istraživanja anagrama, koja dovode u pitanje linearnost i proizvoljnost, osnovne karakteristike znaka iz *Kursa*. Nova lingvistika treba da se razvije u susretu sociološkog i psihoanalitičkog puta, gde se lingvistička ostvarenja posmatraju kao proizvod jedinki koje istovremeno imaju svoju individualnu i klektivnu istoriju, uspostavljajući između sebe različite odnose. Društveni pristup jezičkim činjenicama podrazumeva opis i objašnjenje funkcionisanja kôda, da bi se s njega prešlo na stvaranje lingvističkog produkta kao društvene prakse i okružila višestruka određenja koja je uslovljavaju.

Kalve skicira osnovne pravce ovakvog pristupa. Prvi obuhvata individualnu dimenziju, pri čemu se izdvajaju lingvistička kompetencija u analizi koda, svuda prisutna ritmička kompetencija i pulsije iz zone nesvesnog i potisnutog u psihoanalitičkom smislu. Tako se analiza lingvističkih činjenica ne stavlja u nadležnost jedne jedine nauke, već imamo nauku o sistemima znakova, među njima i jeziku, koja bi davala opis funkcionisanja kôdova neophodnih komunikaciji, i nauku o ritmu i pulsiji, koja bi se temeljila na psihoanalizi. Ipak, to još nije dovoljno, jer nedostaju sociološka i ideološka dimenzija. Drugi pravac se otuda zasniva na razlikovanju denotacije, korišćenja kôda, i konotacije, drugog nivoa značenja, u kome se, kako pokazuje Kalve, otkriva ideologija. Konotacija nije, međutim, statična, pa se semantička evolucija sastoji od neprestanog pomeranja denotacije i konotacije. Treći, najzad, nalaže uviđanje povezanosti lingvističke strukture i društvenih odnosa.

Iz svojih razmatranja Kalve izvlači sledeće programske zahteve: 1. ne izjednačavati kôd i komunikaciju, jer je kôd samo instrument neophodan komunikaciji, inače nedovoljan u opisanju konkretne lingvističke činjenice; 2. u razdvajanju jezika i govora, jezik pripada kôdu, dok se govor odvija u stvarnoj komunikaciji, pa je za lingviste i prvenstveni predmet proučavanja; 3. u komunikaciji se sučeljavaju višestruka

određenja — kôd, psihoanalitičke osobine sagovornika (individualne i društvene pulsije), društveni odnosi, klasni odnosi; 4. lingvistički pristup istovremeno treba da koristi semiologiju u vidu jedne široke nauke o kôdovima, psihoanalizu, i sociologiju, kao nauku o društvu i ideologiju; 5. na kraju, lingvistika ne može biti autonomna nauka i tu zamisao *Kursa* treba nedvosmisleno odbaciti.

U zaključku knjige Kalve iznova upozorava na proučavanje lingvističkih činjenica u društvenom okviru, ističući da se time u potpunosti ne negiraju ni sosirovska lingvistika ni generativna gramatika, već se njihova ograničenja prvizilaze u jednoj široj perspektivi.

Brojnost napisanih ili prevedenih članaka, rasprava i knjiga o lingvistici, objavljenih u nas poslednjih godina, omogućava sasvim zadovoljavajući obim obaveštenosti i onima čije je zanimanje veće od potrebe opšteg uvida. Značajnu ulogu u tom pogledu imaju — radovi Ranka Bugarskog, koji je priredio i posebni broj „Kulture” posvećen ovoj problematici. Iz štampe je upravo izašla i studija o Rolanu Bartu (Kalve).

Ovde prikazane knjige na svoj način doprinose da čitalac pronikne u dileme određenih teorijskih pokušaja. Pri tom Kaler ostaje u okviru datog „sosirovskog” sistema, nastojeći da potvrdi njegove vrednosti, tako što će razjasniti nerazumevanja i neke unutrašnje nedorađenosti. Naprotiv, Kalve polazi od teorijskih razloga razaranja takvog sistema, kako bi ubedljivije predočio u njemu sadržane nagoveštaje daljeg uspešnog razvoja naučnog istraživanja. Pored toga što ne bismo prihvatili možda i preterane pohvale američko-britanskog autora, usmerenost francuskog autora je po nama daleko izglednija, pogotovu što se on opredeljuje za klasni pristup u tumačenju društvenih odnosa i ističe relevantnost marksističkog pristupa. Iako odlučno obraćanje i psihoanalizi nosi prizvuk nekih drugih pokušaja, nije naodmet podsetiti se njegove kritike podsticajnih ali neosmišljenih lingvističkih teorija.